

הגנות המייסדות של רשת "אוהל יעקב" (1978–1933) חלוציות נשית בחינוך הדתי לגיל הרך

תקציר

בשנת 1932 עלתה לארץ מפרנקפורט שבגרמניה יהודית נוי (1909–1982) והקימה את הגן הדתי-מודרני והעל-מפלגתי הראשון בארץ ישראל. מצוידת בהשקפת עולם חרדית-ציונית ברוח תורה עם דרך ארץ, בידע מקצועי שרכשה בגרמניה, בנחישות ובכריזמה, רתמה נוי קבוצת נשים שדבקה בה ובחזוניה. הגן הראשון שהוקם בסוכה על חוף ימה של תל-אביב הפך לימים לרשת של תשעה גנים בפריסה ארצית, שנקראה רשת גני "אוהל יעקב". במתודולוגיה איכותנית המתבססת על ניתוח מקורות ראשוניים ומשניים ועל ניתוחי תוכן של ראיונות, נתאר את דיוקניהן ואת פעילותן של ארבע הגנות המייסדות של מפעל גני "אוהל יעקב" – יהודית נוי, שטפי כהן (1910–2003), יוכבד סגל (1910–2006) ואיילה גרוסמן (1909–1970). מהניתוח עולה שבבואן להקים גנים בארץ ישראל, ניצבות הגנות המייסדות בצומת המפגש שבין תרבות המהגרים האורתודוקסית והאירופאית ובין תרבות הקולטים החילונית, העברית והמקומית. הן מפתחות דגם חלוצי חדש ופורץ דרך הנשען על תפיסת עולמן הדתית, הציונית, החברתית והמקצועית. הדגם שיושם בגנים היה בבחינת מהפכה שהקדימה את זמנה בחינוך לגיל הרך בכלל ובחינוך הדתי בפרט, והבליטה את ייחודם של הגנים ושל העומדות בראשם. מפעל הגנים אף הצמיח קבוצה נבחרת של גנות עם תודעת שליחות וכישורים מקצועיים, שהפכו לימים למפקחות במשרד החינוך ולמרצות במכללות להכשרת מורים. בתפקידן הן עיצבו את תשתית החינוך הממלכתי-דתי בגיל הרך ברוח רשת "אוהל יעקב".

מילות מפתח: גני ילדים, חינוך דתי, גנת, תולדות החינוך.

מבוא

בחשוון תשנ"ו (פברואר 1996) ארבע-עשרה שנים לאחר פטירתה של יהודית (יטלה) נוי לבית רוזנהיים (1909–1982), מקבל בשמה בעלה, מרדכי (מנפרד) נוי, את אות "יקיר ירושלים", "על מפעלם החינוכי החשוב בהקמת רשת גני ילדים ומעונות יום "אוהל יעקב" וניהולם בהתנדבות, שלא על מנת לקבל פרס, במשך שנים רבות." את

האות קיבל בטקס צנוע מידי ראש העיר, מר אהוד אולמרט, בבית העירייה ובנוכחות בוגרי הגן, הורים לילדים בגנים והגננות לשעבר.

דרך ארוכה עברו נוי ושותפותיה למסע מאז עזבו בשנות השלושים את כור מחצבת בגרמניה ועלו לארץ ישראל. המחקר מתאר את תהליך ההגירה כתופעה מורכבת מן הבחינה הפסיכולוגית ומועדת למשבריות. זהו תהליך הכרוך בקשיים נפשיים הנובעים בין השאר, מהניתוק מהמשפחה, מהריחוק מרשתות התמיכה החברתיות, מהתרבות ומהרגלי החיים המוכרים, מקשיי שפה ומנגישות מוגבלת למידע – כל אלה מקשים על המהגר לנצל הזדמנויות חברתיות וכלכליות (רבהון, 2013). מאידך ההגירה טומנת בחובה גם הזדמנות חדשה לחציית גבולות אישיים ותרבותיים הדוחפת את המהגרים 'לחשב מסלול מחדש'. ההגירה יכולה למתוח את תפקידי המגדר ואף לשנות את מקומן ואת תפקידן של נשים במשפחה ובחברה. כך למשל נשים שהיגרו מחברות מסורתיות פטריארכליות יכולות היו למצוא בארץ היעד הזדמנויות לעבודה חדשה, להתנהלות בחברה מודרנית ושוויונית יותר ולהתרוועות בצורה חופשית מפקוח עם בני המין השני (מרגלית שטרן, 2013).

להשכלה של נשים מהגרות יש תפקיד מכריע בהשתלבותן בזרם החברתי המרכזי. שילה (2020) טוענת שעצם רכישת ההשכלה האקדמית עיצבה מחדש את הנשיות, ובמיוחד את זו של נשים יהודיות במאה העשרים. היא מצביעה על משולש המניעים שהובילו מהגרות משכילות: המניע הפמיניסטי שדחף אותן להוכיח שגם נשים יכולות ללמוד ולהצליח; המניע הציוני שדחף אותן להיות שותפות למימוש חזון בניין הארץ; והמניע למימוש עצמי בתחום המקצועי. רבהון (2013) מוסיף ומבחין בין עלייה הנובעת מכוחות "דחיפה", כמו בריחה מרדיפה אנטישמית, לעומת עלייה הנובעת מכוחות "משכיכה", אליה התייחסה שילה. במאמר זה אבקש לטעון ששילוב של היבטים מוטיבציוניים שונים הניעו את נוי ואת שותפותיה לעלייה, והנחו אותן בפעילותן החינוכית. לכל אחת מהן תמהיל מניעים ייחודי עם דגשים משלה: המניע הפמיניסטי להוכיח את יכולתן, המניע הציוני לעלות לארץ, המניע המקצועי שחבר למניע הדתי להקים גנים מתוך השקפת עולם דתית, המניע ההישרדותי להימלט מגרמניה והמניע לאוטונומיה אישית מחוץ לפיקוח הפאטריארכלי המסורתי. מניעים אלה סייעו להן להתמודד עם תחושת המשבריות הנלווית להגירה, ופיצו אותן על קשיים אישיים ומקצועיים, על תחושת האובדן והניתוק מהמשפחה ומארץ המוצא, ושימשו בלם זעזועים רגשי, שהיה נחוץ להגשמת המפעל החינוכי (מרגלית שטרן, 2013).

מטרת מאמר זה היא לעקוב אחר קורות ארבע הגננות המייסדות, ילדות גרמניה, שהחליטו לעלות לארץ ישראל כדי להגשים את חלומן הציוני, המקצועי והתורני ולהקים גני ילדים דתיים בארץ ישראל. המאמר מצטרף למגמה שכיחה בתחום תולדות החינוך המתמקדת בדמויות החינוכיות שמאחורי המפעל החינוכי-ציוני (למשל, שחורי-רובין, 2002; 2018). באמצעות ההתבוננות במסען הפרטי של מייסדות "אוהל יעקב", ניתן יהיה לבטא במילים תהליכי שינוי שעברו מהגרות, נשות חינוך משכילות ואורתודוקסיות בתקופת היישוב והמדינה. במאמר אשרטט את דיוקנן של יהודית (יטלה) רוזנהיים נוי, מייסדת רשת הגנים ושל שותפותיה ליישום החזון, שטפי בודנהיימר כהן, יוכבד דויטש סגל ואיילה זנגר גרוסמן, שבסיפורן שזורה התפתחותו של החינוך הדתי ציוני לגיל הרך. אתמקד בשנים 1978–1933 ואחלק את התקופה לשלושה חלקים: בחלק הראשון נציג את ההקשר החברתי-היסטורי של התפתחות רעיון גן הילדים ומקצוע הגננת שצמח בגרמניה, האופן שבו הוא אומץ והתפתח בחברת היישוב ובמדינה, ואת התפתחות תהליך ההכשרה המקצועי כרקע לסיפורן של הגננות המייסדות ומפעלן החלוצי. בחלק השני נתאר את הביוגרפיה של ארבע הגננות המייסדות, ואת האופן שבו הן הובילו את הקמת הגנים הראשונים. בחלק השלישי נתמקד באופן שבו תרגמו הגננות המייסדות את השקפת עולמן לביטויים מעשיים חלוציים שייחדו את רשת הגנים במתן מענה לצרכים דתיים, חברתיים ולאומיים, ובהצמחת דור של גננות שהפכו למפקחות במשרד החינוך.

בדבריי אתבסס על ניתוח של מגוון מקורות ראשוניים ובהם פרוטוקולים של האסיפות הכלליות של אגודת "אוהל יעקב", דוחות ותכתובות רשמיות ובלתי-רשמיות, שלוקטו מעיזבונות ומאוספים של אנשים פרטיים הקשורים לארבע הגננות ולרשת הגנים. כמו כן, נערכו ראיונות אישיים עם שתיים מהגננות המייסדות, עם בנות משפחה של שלוש מארבעת הגננות המייסדות ועם שלוש גננות נוספות ברשת "אוהל יעקב" שעבדו תחתיהן ולצידין. כולם תרמו למחקר במידע ובהוספת נופך אישי לתכני המסמכים. המידע המצטבר מבליט את אישיותן הייחודית פורצת הדרך של הגננות המייסדות, שהייתה הבסיס לצמיחת רשת הגנים ולאופן ההתנהלות היחודית בהם. הוא שופך אור על ימיה הראשונים של מערכת החינוך הדתית בגיל הרך בארץ ישראל, ומהווה נדבך נוסף לחקר החלוציות הנשית בחינוך בתקופת היישוב.

התפתחות החינוך בגיל הרך (1837–1949)

לא ניתן היום לתאר מערכת חינוך ראויה ללא החינוך הקדם-יסודי וללא גני ילדים. עד לתחילת המאה התשע עשרה הייתה הכניסה לתוך מערכת החינוך בגיל שבע ישירות לבית ספר. פרידריך פרבל (Friedrich Fröbel, 1852–1782), מורה ואיש חינוך, היה הראשון שטען שהשנים הראשונות בחיי הילד הן השנים הקריטיות בעיצוב אישיותו וכישוריו, ומכאן הצורך החיוני לחינוך בגיל הרך. בניגוד לגישה הרווחת שדגלה בבלעדיות של חינוך ביתי ואישי על ידי האם, האמין פרבל שעל מנת לטפח היבטים חברתיים ומוסריים, חשוב לתת לילדים לבלות בחברת בני גילם כבר בגיל מוקדם (דיין, 2016). בשנת 1837 הקים פרבל מוסד חינוכי ראשון מסוגו שלימים ייקרא "גן ילדים". בחזונו ראה פרבל את הגן כמרחב בטוח והרמוני בין הילד ובין הטבע, בין הגוף ובין הנפש, בין המשפחה ובין הגן, מרחב שבו יוכלו ילדים רכים להתפתח באופן חופשי ועצמאי על פי טבעם הייחודי. הגן, על פי פרבל, שינה את כל תפיסת הילדות, ותוכנית הלימודים כללה בילוי עם חברים, משחק (קוביות והרכבה), פעילויות יצירה בנייר ובחימר, שירה ומוזיקה, טיול בטבע ועבודה בגינה ובפינת החי. פרבל ראה במשחק כלי חינוכי ואמצעי להתפתחות המאפשר לילד להשתמש בגוף, ללמוד על תכונות של חפצים, לפתח יכולות קוגניטיביות, מיומנויות שונות וקשרים חברתיים. הוא אף הדגיש את חשיבותה של המוזיקה ושל שירי המשחק המלווים בתנועות ידיים וגוף, ומסייעים לפיתוח החושים והתנועה. גם למפגש עם הטבע ניכרה חשיבות רבה בגישתו של פרבל אשר טען, כי הטיפול בצמחים ובעלי חיים עשוי לפתח דאגה והתחשבות, ובאמצעותם ניתן לטפח מוסריות. פרבל שהושפע מהפדגוג השוויצרי היינריך פסטלוצ'י, התנגד לכל התערבות בתהליך ההתפתחותי של הילד, ודגל בעיקרון האינדיבידואליות, בטיפול ילדים חופשיים, עצמאיים, חושבים ובמעורבות הורית בפעילויות הגן (דיין, 2016). רעיון גן הילדים הפרבלי תפס תאוצה בגרמניה, משם התפשט לארצות רבות ברחבי העולם, ובסוף המאה התשע-עשרה הגיע אל הקהילות היהודיות במזרח אירופה ובפלשתינה. בשנת 1893 נפתח בזכרון יעקב הגן הפרבלי הראשון שבו דיברו צרפתית, בניהולה של מרים לקסר-רפפורט. כעבור שלוש שנים נפתח גן נוסף דובר אנגלית בירושלים, שאותו ניהלה הגננת אמה יונגיקל, גרמניה בוגרת בית המדרש של "פסטלוצ'י פרבל האוס" (Pestalozzi-Froebel Haus) (ולדן ושחורי-רובין, 2018). מנהיגי היישוב הבינו את הפוטנציאל הטמון בגן ילדים עברי, שמעבר לתפקידו בטיפול התפתחותו של הילד, הוא עשוי לשמש סוכן לעיצוב של זהות לאומית-

תרבותית, מסגרת להקניית ערכים לאומיים, ובעיקר מכשיר להפצת הלשון העברית. ואכן בשנת 1898 פתחה אסתר שפירא (גינזבורג) את הגן הפרבלי העברי הראשון בראשון לציון, שהפך למושא לחיקוי, והוביל משנת 1914 לצמיחה מואצת של גני ילדים עבריים (סיטון, 2014; סישל ובר-זיו לוי, 2019; רייכל, 2017; שחורי רובין, 2002).

התפתחות גן הילדים בארץ ישראל המנדטורית (תרע"ח–תש"ח)

עם כניסת הבריטים לארץ מקבלת ההסתדרות הציונית העולמית את הבעלות על מערכת החינוך העברית ותחת פיקוחה הפדגוגי והתקציבי פועלים ארבעים וארבעה גני ילדים ברחבי הארץ (סנפיר ואחרים, 2012). הפיצול האידיאולוגי של מערכת החינוך לשלושה זרמים פוליטיים שהחל בשנות העשרים, השפיע על תוכנית הלימודים בגני הילדים, שנבעה מהשקפות העולם המובחנות של כל זרם. על אף המכנה המשותף של שלושת הזרמים ביצירת "היהודי החדש", בהדגשת הזיקה לעם, לאדמה ולמולדת ובגיבוש מסורות לציון חגים ומועדים דתיים ולאומיים, ניתנה לכל זרם אוטונומיה וסמכות רחבה לקבוע את אופן הכשרת הגנות, את מינויין ואת פיטוריהן. בשעה שהזרם הכללי אופיין בגישה פרוגרסיבית, דגל זרם העובדים בחופש בחירה רחב ובחינוך לערכי העבודה, ואילו זרם המזרחי חינך לקיום מצוות וחיים במסגרת דתית (אלבוים דרור, 1999; רייכל, 2008). בהיבט הפדגוגי הלכה והתרחבה השפעת הרעיונות של החינוך הפרוגרסיבי על גני הילדים, ולצד הגישה הפדגוגית של פרבל ששלטה בגנים בתחילת המאה, החלו לחדור לאיטן, משנות השלושים ואילך, גם גישות פדגוגיות חדשות נוספות של מריה מונטסורי האיטלקית (Maria Montessori, 1870–1952) ובהמשך, גם גישתו של דיואי (John Dewey, 1859–1952) שהתפתחה בארצות הברית. גישות אלה שהעמידו את הילד וצרכיו במרכז, התקבלו בהתלהבות על ידי הגננות העבריות ויושמו בגנים (סנפיר ואחרים, 2012).

בתחילת שנות השלושים קיבלה הנהגת היישוב את האחריות למערכת החינוך העברית והחליטה להפסיק את התמיכה הכספית בגני הילדים העבריים. הנטל על החזקת הגנים נפל על הרשויות המקומיות, על הורים בעלי יכולת ועל ארגוני נשים ציוניות בחוץ לארץ. כתוצאה מכך לא שרדו גנים רבים שפעלו בערים, ונאלצו לסגור את שעריהם, וילדים רבים נותרו ללא גן. הגנים הנותרים, והדתיים בפרט, נכנסו לתקופה קשה של הישרדות ונאבקו על קיומם, על תנאי פעילותם ועל רמתם המקצועית. גם מצבם של הגנים הפרטיים, שהמשיכו את פעילותם היה בכי רע.

רובם פעלו במבנים צפופים, במצב תברואתי גרוע ועם מחסור חמור בציוד מתאים (סיטון, 2014).

התפתחות גן הילדים בשנים הראשונות לאחר קום המדינה (תש"ח-תשי"ג)

עם הקמת המדינה והעלייה ההמונית הפך גן הילדים העברי לגן הילדים הישראלי, וגויס לתפקיד של סוכן חברות להנחלת התרבות הציונית והישראלית ולהקניית השפה העברית. בראש מערכת הגנים עמדה ד"ר שרה פאיאנס גליק, שהובילה מהלכים למיסוד ולגיבוש מדיניות החינוך בגיל הרך ולקידומן הפרופסיונאלי של הגננות (סנפיר ואחרים, 2012). עם חקיקת חוק חינוך חובה בשנת תשי"ט, קיבלה על עצמה המדינה את האחריות התקציבית על 426 גני הילדים שבהם התחנכו כ-25,000 ילדים בגיל חמש עד שש. אולם עם יישום החוק בשנת תשי"א, נוצר מחסור חמור של גני ילדים בערים (רייכל, 2008). חוק חינוך ממלכתי שנחקק בשנת 1953 הוביל לביטול של הזרמים ולהעברת הטיפול בגני הילדים לפיקוח מרכזי במערכת ממלכתית אחת שפוצלה לשניים, ובה זרם 'המזרחי' אשר שמר על האוטונומיה שלו, ונהנה ממערכת פיקוח עצמאית שביססה את מעמדו של החינוך הממלכתי-דתי (דגן, 2007).

הגנת – פסיעות ראשונות בהכשרה למקצוע נשי חדש

קבלת רעיון גן הילדים והתפתחות הגנים הובילה לכניסתו של מקצוע חדש – הגנת. בתקופה שבה החינוך היה ממלכה גברית, הייתה תפיסתו של פרבל בבחינת מהפכה כפולה, שנשים מתאימות יותר מגברים להפוך לגננות בגלל תכונותיהן האימהיות. האחת, כי היא פתחה בפני נשים תחום תעסוקה חדשני שהיה בשליטה גברית בלעדית, והשנייה, כי היא אפשרה להן לצאת ולרכוש השכלה גבוהה מתאימה. מסוף המאה התשע עשרה המקצוע החדש מקבל משמעות מגדרית נוספת בקהילות היהודיות, כאשר הגננות העבריות נרתמות למימוש החזון הלאומי של תחיית האומה בארצה, ולמטמיעות הרשמיות של השפה ושל התרבות העברית בגני הילדים (ולדן ושחורי-רובין, 2018; רייכל, 2017).

הגננות העבריות הראשונות בארץ היו נערות צעירות חסרות כל הכשרה מקצועית מתאימה. הן נבחרו לעבוד בגן הילדים ביוזמת המורים העבריים ותחת פיקוחם שבמסגרתו ביקשו להקים מכינה לבית הספר שתקנה לילדים את השפה העברית, שטרם הפכה למדוברת, ותכין אותם לקראת הכניסה לבית הספר. הצורך הדחוף בגננות מתאימות להפעלת הגנים הוביל להכשרה קצרה ודלילה שהתבצעה

בשיטת המניפה, כך שגננת שהוסמכה לעבודה הפכה להיות בעצמה מורת דרך ומכשירה של נערות נוספות. ההכשרה כללה צפיה בגננת מנוסה, התנסות מעשית בעבודה עם חומרים ועם מגוון משחקים, לימוד שירים והשלמת הידע הנדרש תוך כדי העבודה באמצעות השתלמויות. כך אסתר שפירא, למשל, פתחה את הגן הפרבלי העברי הראשון בראשון לציון, בשנת תרנ"ט, לאחר שלושה חודשי הכשרה בלבד, שבהם צפתה בעבודתה של אמה יונגיקל, הגננת בבית הספר אוולינה דה רוטשילד, שהוכשרה במוסד הברלינאי "פסטלוצי פרבל האוס". במהלך הכשרתה הודרכה שפירא בתפיסת פרבל והתנסתה בהכנת חומרי למידה ובסיוע בגן. בהמשך, הפך להיות הגן דובר העברית של שפירא, מוקד להכשרה של נערות נוספות שביקשו לרכוש את המקצוע החדש. בתום הכשרה בת שנה שבמהלכה העבירה שפירא את הידע שרכשה לתלמידותיה, הדגימו הצעירות את יכולותיהן ונבחנו בשיעור לדוגמה. לאחר שעמדו בבחינה בהצלחה, הן הוסמכו לעבודה כגננות, הובילו גן חדש והמשיכו את שרשרת ההכשרה המקצועית לצעירות נוספות בגנים שבהם פעלו (דיין, 2016; סישל ובר-זיו לוי, 2019; רייכל, 2017).

את פריצת הדרך בהכשרה המקצועית ניתן לזקוף לזכותה של האגודה הפילנתרופית הברלינאית "חברת העזרה ליהודי גרמניה", שנטלה על עצמה לענות על צורך השעה ולהכשיר גננות בארץ ישראל, ואף השרישה את התפיסה כי להיות גננת זה מקצוע פרופסיונלי המחייב הכשרה ארוכה וייעודית. בתחילת המאה העשרים החלה האגודה להקים גני ילדים פרבלים עבריים ולהכשיר גננות לתפקיד. בשלב הראשון, איתרה האגודה צעירות מתאימות ודאגה לשלוח אותן ליפסטלוצי פרבל האוס' שבגרמניה, ולממן את לימודיהן בתנאי שישבו או יהגרו לפלשתינה ויעבדו כגננות. בהמשך, מימנה "חברת העזרה" בשנת 1909, את הקמתו של "בית הספר לגננות עבריות בירושלים", שלימדו בו הבוגרות העבריות הראשונות של פסטלוצי-פרבל האוס. במהלך ההכשרה והעבודה בגנים נעזרו המכשירות והגננות באליעזר בן יהודה שתרגם עבורן את המונחים של גישתו של פרבל מגרמנית לעברית והתאים אותם להוויית היישוב (רייכל, 2017). קבוצת הגננות שהוכשרה בבית פסטלוצי-פרבל בגרמניה וכונתה "האמהות המייסדות", הניחה את התשתית הממוסדת להכשרה מקצועית של גננות בארץ. עד שנת 1913 הצמיח מיזם ההכשרה של "חברת העזרה" שלושים וחמש גננות מדופלמות, שהטמיעו את גישתו הפרוגרסיבית של פרבל בעבודתן (דיין, 2016). בשעה שצעירות מפלשתינה היגרו לברלין כדי להתמקצע כגננות, פתחו יחיאל היילפרין (1880–1942) ויצחק אלתרמן

(1881–1939), שני מחנכים ב"חדרים המתוקנים", גנים עבריים ראשונים ברוסיה ובפולין בשנים 1909–1910. לנוכח המחסור בגננות להפעלת הגנים, יזמו בהמשך גם את פתיחתם של "הקורסים הפרבליים" להכשרת גננות עבריות. לאור מרכזיותה של המוזיקה בתפיסה הפרבלית, ובהיעדר שירים בעברית, כתבו היילפרין ואלתרמן שירי ילדים ושירי משחק בעברית, ובהמשך אף ספרי הדרכה ברוח פרבלית. גם חלק מהגננות הצעירות, כמו קטיה מולודובסקי (1894–1975) ושינדל קצנלסון-פיינשטיין (1882–1944) שלחו ידן בכתיבת סיפורי ילדים, שירי חגים ושירים על עונות השנה וארץ ישראל (דיין, 2016; שחורי רובין, 2018).

בשנים 1913 יזמה חסיה פיינסוד-סוקניק (1889–1968), שניהלה את הגן העברי בירושלים, הכשרה ממוסדת בשם "שיעורים לגננת" של גננות עבריות בעיר. מיקום ההכשרה הוצמד לגן הילדים העברי שאותו ניהלה בשותפות עם שלומית פלאום (1893–1963). פיינסוד-סוקניק ופלאום שעקבו אחר גישות חינוכיות חדשניות שהתפתחו באירופה, אימצו גם את גישת החינוך ההומניסטי של מריה מונטסורי ולמדו את עקרונותיה. גישותיהם של פרבל ומונטסורי הוטמעו ב"שיעורים לגננת" ועד שנת 1920 הוכשרו כמאה גננות עבריות חדשות על ברכי שתי הגישות הפרוגרסיביות של פרבל ומונטסורי. בשנת 1912 נפתח בסמינר לוינסקי, בית המדרש הראשון למורים ולגננות בנווה צדק שביפו בראשותו של ד"ר ניסן טורוב, אולם רק שמונה שנים מאוחר יותר נפתח בסמינר מסלול ייעודי להכשרת גננות בשיתופה של פיינסוד-סוקניק, ששימש המשך ישיר ל"שיעורים לגננות" (רייכל, 2017).

פתיחת שערי ההשכלה הפורמלית לנערות לצורך הכשרתן להוראה ביישוב החדש בארץ, התבצעה ללא מאבק והתקבלה, כאמור, מטעמים אידיאולוגיים-פרקטיים. עם זאת, בשעה שבזרם הכללי ובזרם העובדים גויסה הכשרת הבנות לתהליך עיצוב התרבות העברית-לאומית ולהנחלת הלשון העברית (ולדן ושחורי-רובין, 2018; רייכל, 2017), בזרם המזרחי התקבלה היוזמה מתוך הצורך בחינוך דתי, כפי שטען אליעזר מאיר (הרא"ם) ליפשיץ בשנת תרפ"ד ש"אין מורות חרדיות בנמצא!" (בן יעקב, תשע"ז). באופן דומה, גם רעיון הכשרת הבנות החרדיות בסמינרים של בית יעקב זכה לגיבוי ולתמיכה רעיונית וציבורית רחבה. הוא נתפס כהמשך היוזמה של שרה שנירר, לספק חינוך תורני והשכלה מקצועית תוך שימור השמרנות הדתית הבלתי-מתפשרת לצד השיח והדיאלוג עם אתגרי הזמן המשתנים (ריימן, 2017).

משנות השלושים, נוכח העלייה מגרמניה שהביאה עימה מומחים בחינוך לגיל הרך, השתפר מעמדם המקצועי של הגנים, והתבסס ההיבט המדעי בהכשרה המקצועית של הגננות. בשנת 1933, תשע שנים לאחר פתיחת בית המדרש למורות של המזרחי, בניהולו של ד"ר משה זיידל, נפתחת המגמה להכשרת גננות במטרה להעלות את רמת החינוך של הבנות, לחזק את המסורת נוכח אתגרי התקופה, ולחנך אותן לדרכה של הציונות הדתית ותנועת המזרחי (בן יעקב, תשע"ז). כעבור ארבע שנים נפתחות שתי הכשרות דתיות נוספות בתל אביב. האחת, בית המדרש לגננות "תלפיות", והשנייה ה"סמינר החרדי" של רשת בית יעקב. כעבור שנה נוספת, נפתח סמינר "בית יעקב" נוסף למורות בירושלים (בן יעקב, תשע"ז). בשנת 1940 מוקמים בית המדרש למורים בירושלים, סמינר פרטי שנוסד על ידי ד"ר אהרון זאב אשכולי, וסמינר הקיבוצים של ההתיישבות העובדת. אולם למרות מיסוד ההכשרה הפרופסיונאלית, הוצאת גני הילדים מתוך מערכת החינוך הממוסדת בשנות השלושים והפסקת התמיכה הכלכלית פגעו לא רק בתשתית הגנים הציבוריים, אלא אף במעמדן המקצועי של הגננות, כי בהיעדר פיקוח פרופסיונאלי משמעותי, חדרו לגני הילדים הפרטיים גם גננות חסרות השכלה והכשרה מתאימות. בתחילת שנות החמישים נפתח קורס יוקרתי אוניברסיטאי לגננות מצטיינות בבית הספר לחינוך באוניברסיטה העברית, ובמסגרתו הוכשרו מנהלות, מפקחות ומדריכות לגני ילדים. התוכנית האקדמית כללה עשרה קורסים שנתיים וכמה קורסים סמסטריאליים (סנפיר ואחרים, 2012).

לסיכום, תפיסת הגננת שהתפתחה באירופה התבססה על גישות פדגוגיות חדשות בגיל הרך שנבעו מעצם שינוי תפיסת הילדות. חלק מעקרונות היסוד הפדגוגיים של גישות אלה, כמו ניתוק הגן מבית הספר, הפעילויות השוטפות ותפיסתו של הגן כבית חם ומגן - התקבעו בגנים העבריים. אולם במהלך 'גיור' הרעיון הפדגוגי והתאמתו למסורת היהודית ולתרבות הציונית בארץ, גוייסו גן הילדים וההכשרה המקצועית של הגננות כדי להכין את הילדים למערכת החינוך הלאומית, להפיץ את הלשון העברית, ולהעביר מסרים אידיאולוגיים במערכת חינוך מפוצלת פוליטית. במקרה של הכשרת הגננת הדתית נוסף גם הצורך לטפח את המחויבות לתורה, לעם ולארץ ברוח חזון "המזרחי". למרחב מורכב זה בעיצומה של תקופה קשה לגני הילדים, נכנסות יהודיות נוי ושותפותיה לדרך.

מגרמניה לישראל; דיוקן ופועלן החלוצי של הגננות המייסדות של "אוהל יעקב"

כל אחת מארבע הגננות המייסדות הייתה בעלת אישיות ייחודית שכללה תכונות, ערכים ותפיסת עולם ייחודית משלה. ובכל זאת ניתן להבחין במאפיינים משותפים בבית גידולן ובקרקע צמיחתן העשויים לפתוח צוהר להבנה עד כמה השפיע החינוך בבית ההורים על בחירותיהן ועל העצמתן האישית והמגדרית, והניע אותן להפוך לחלוצות ומנהיגות פרופסיונאליות בתחום החינוך.

בית גידולן האידיאולוגי של הגננות המייסדות של גני "אוהל יעקב"

ארבע הגננות המייסדות הן ילידות גרמניה שגדלו בבתים אורתודוקסים חרדיים-ציוניים המקורבים מבחינה פוליטית והשקפתית לחוגי אגודת ישראל בגרמניה. ראוי לציין כי יש לראות בזרם החרדי שהתגבש בגרמניה שלאחר מלחמת העולם הראשונה, אסכולה בלתי-אורתודוקסית במובן המקובל (חן, 2015). ניתן לזהות בכתביהם ובפועלם של מנהיגי האורתודוקסיה בגרמניה ביטויים רבים המעידים על תפיסת עולם חדשנית, ליברלית ומתונה יותר מזו של אגודת ישראל בפולין, הונגריה וארץ ישראל. סמל מובהק לכך ניתן למצוא בהגותו, בפועלו ובהשכלתו האקדמית של הרב שמשון רפאל הירש (הרש"ר, 1808–1888), מנהיגה הרוחני של קהילת עדת ישורון בפרנקפורט שנוי, כהן, גרוסמן ומשפחותיהן נמנו עימה. הרש"ר הירש דגל בשינוי הגישה המסורתית השוללת את לימודי החול, כדי להבטיח את המשך קיומה של היהדות החרדית בחברה המודרנית המשתנה. הוא הנהיג את עדתו בגישה דתית-הומניסטית, תחת משנתו החינוכית המשלבת תורה עם דרך ארץ, וחתרה למזג את לימוד התורה עם השכלה כללית ורכישת מיומנויות והכשרה. חידוש מהפכני נוסף, היה גם תביעתו לדאוג לחינוך הבנות, שהחשיב כשווה-ערך לחינוך הבנים (אליאב, 1987). גם הרב יעקב רוזנהיים (1870–1965), אביה של יהודית נוי, שהיה ממנהיגי האגודה בגרמניה ומייסד אגודת ישראל העולמית, תמך בפתיחת מוסדות חינוך בארץ שבהם למדו לימודים כלליים בעברית לצד לימודי קודש. הינה כי כן ארבע הגננות ינקו גישה דתית-הומניסטית, מעורבות ואכפתיות קהילתית וחונכו על ברכי תפיסת העולם האורתודוקסית של תורה עם דרך ארץ. לאחר סיום לימודיהן העממיים, ובטרם עלייתן ארצה, הן המשיכו ללמוד חינוך לגיל הרך בברלין במוסדות המתקדמים ביותר באותה התקופה. הן הגיעו ארצה בתקופת העלייה החמישית (1932–1939), שכונתה גם "עליית היקים",

כשבאמתחתן הכשרה מקצועית וידע בתורות החינוך הפרוגרסיביות של אותה התקופה.

משכילות ומורדות 1932 – יוזמה נשית דתית וציונית

יהודית (יטלה) נוי לבית רוזנהיים (1909–1982) נולדה בפרנקפורט, על נהר המיין בכ' בתשרי תרס"ט. כבכורה מבין שמונה אחים ואחיות, צמחה על ברכי מורשת אביה, הרב יעקב רוזנהיים, נשיא אגודת ישראל העולמית, וסבה, נאמן הצדקה של הברון רוטשילד, הנדבן ר' שמואל שטראוס. היה זה בית אליטיסטי ומיוחס שבו ספגה אווירה תורנית והומניסטית, יחס של כבוד לאדם ולתרבות, חוש צדק חברתי ומעורבות קהילתית. עוד כנערה הייתה נוי פעילה בפלג הציוני של תנועת הנוער "עזרא" בפרנקפורט, שם היא הכירה את מי שעתיד להיות בעלה – מרדכי (מנפרד) נויברגר, בן עדת קהילת ישרון; וכשמלאו לה 18 שנה הם התארסו. חדורת רוח של אידאליזם וציונות, היא יצאה ללימודים בסמינר לגננות בפרנקפורט במטרה מפורשת להגשים את חלומה משכבר הימים ולהקים גני ילדים דתיים בארץ ישראל (גולדברג, סגל ורמון, 2004). כבת החברה המסורתית שקיבעה את המתח הטבוע במעמדה החברתי של האישה (שילה, תשע"ד), ידעה נוי שרצונה לעלות לארץ בגפה יעורר התנגדות. עם סיום הכשרתה, היא פנתה לאביה והתחילה במסע השכנועים. לאחר הפצרות רבות ונשנות, היא קיבלה את רשותו לעלות לארץ ישראל ולהגשים את חלומה.¹ נוי שניחנה באישיות כריזמטית ויכולת נאום ושכנוע יוצאי דופן, הצליחה עוד לפני עלייתה לגייס תרומות כדי להניע את הגשמת חלומה. לנוכח מדיניות ההגירה הציונית והבריטית שהפלו לרעה נשים רווקות (מרגלית שטרן, 2013), הפעיל למענה הרב רוזנהיים את קשריו ב'אגודת ישראל' והשיג סרטיפיקטים עבורה ועבור ארוסה. נוי הוקירה לו תודה עמוקה, ולכן קראה לרשת הגנים שהקימה – גני "אוהל יעקב" – כמחווה לכבודו וכשם הספר שכתב.² האם הייתה זו נחישותה של נוי להגשמה עצמית מקצועית וכושר השכנוע שלה או אולי התחזקותה של המפלגה הנאצית שגרמה לרב רוזנהיים האורתודוקסי לאפשר לביתו הצעירה והרווקה לעשות צעד כה נועז ולעזוב את משפחתה ואת קהילתה המגוננת כדי לעלות לפלשתינה הרחוקה, החילונית והשונה כל כך? לאור מניעי

1 ריאיון עם זהבה ברודמן-רוט, גננת ומנהלת ברשת גני "אוהל יעקב" בשנים 1955–1975, פתח-תקוה 27.2.2003, עמ' י–יא (להלן ריאיון, רוט).

2 ריאיון, רוט, עמ' י.

ההגירה שעולים מהמחקר (רבהון, 2013; שילה, 2020), נראה שכל אחד מהם פעל ממניעים שונים. נוי פעלה משילוב של מניע ציוני ומקצועי להגשמה עצמית, אולם אביה, ככל הנראה, ניאות לבקשתה ופעל לסייע לה, גם מכוחות של "דחיה" על רקע האנטישמיות בגרמניה. כך או כך, בשנת 1932, כשהייתה בת 23 בלבד הגיעה נוי לפלשתינה. העלייה לארץ לא הייתה עבור נוי בבחינת מרד כנגד העולם האורתודוקסי שממנו צמחה, כפי שניתן להבין מאופן התנהלותה. ואכן, מיד עם הגיעם ארצה פנו יהודית נוי וארוסה, מרדכי, לבקר אצל הרב אברהם יצחק הכהן קוק, הרב הראשי האשכנזי לארץ ישראל. נוי התלהבה מחייה החדשים אולם היא הבינה שהיא תזדקק לסיוע בהגשמת חזון הקמת הגנים. היא כתבה בהתלהבות לחברת הילדות שלה בפרנקפורט, שטפי כהן: "בואי איתי לארץ ישראל לעשות גנים דתיים!"³

בשנת תר"ע במעלה אותו הרחוב בפרנקפורט, נולדה שטפי כהן למשפחת בודנהיימר (1910–2003). כשכנה של משפחת רוזנהיים וכפעילה בפלג הציוני של תנועת הנוער "עזרא", גם היא התחנכה בגישת תורה עם דרך ארץ. כמו נוי, היא למדה בסמינר לגננות בפרנקפורט ובסיום לימודיה התארסה ליונה (יונס) כהן, יליד המבורג. קריאתה של נוי תפסה אותה בעיצומם של לימודי המשך בניהול מוסדות חינוך בברלין. כהן התלהבה ורצתה להצטרף, אולם בניגוד לנוי, היה לכהן מניע נוסף, המניע לאוטונומיה אישית מחוץ לפיקוח הפטריארכאלי המסורתי (מרגלית שטרן, 2013), כפי שהעידה על עצמה: "רציתי להיות חופשיה מההשגחה של ההורים"⁴. סביבתה הקרובה התנגדה לרעיון: "החברות מהסמינר חשבו שאני משוגעת ללכת לפלשתיין."⁵ גם הוריה סירבו בתקיפות לרעיון "המטורף" ונעתרו לבסוף בתנאי אחד שמדגיש את החשיבות שייחסו הוריה להשכלתה המקצועית: "קודם תגמרי את הלימודים, אחר כך תעשי מה שאת רוצה."⁶ היא נאלצה לסיים את לימודי הניהול, ובשנת 1933, לאחר שצוידה בסרטיפיקט שנוי ארגנה עבורה באמצעות אגודת ישראל, היא עלתה בגפה לפלשתינה והשאירה מאחור את ארוסה לסיים את לימודי הדוקטורט שלו. כהן התלהבה מאוד מקבלת הפנים שלה היא

3 ריאיון עם שטפי בודנהיימר-כהן, מייסדת, גנת ומנהלת ברשת "אוהל יעקב", עמ' א', שורה 7. ירושלים 4.3.2003. (להלן ריאיון, כהן).

4 ריאיון, כהן, עמ' א.

5 ריאיון, כהן, עמ' א.

6 ריאיון, כהן, עמ' א.

זכתה בארץ, וסוחררה מחופש התנועה והאוטונומיה כצעירה חסרת מחויבויות: "כשעליתי חשבתי אני היחידה, אבל תיכף הזמינו אותי. את לא יכולה לתאר לעצמך את הצורה של קבלת אורחים בארץ, קודם הייתי בתל אביב, בשבת הייתי בפתח תקוה, והיה נהדר."⁷

יוצאות לדרך: פתיחת הגן הראשון בתל-אביב

נוי וכהן קבעו את ביתן ברחוב ביאליק בתל אביב, ובי' באלול תרצ"ג (1933) הן פתחו את הגן הראשון בסוכה שעל חוף ימה של תל-אביב. את הסוכה העמידה לרשותן עיריית תל-אביב ואת שבעת הילדים גייסו נוי וכהן באמצעות מודעה שפרסמו בעיתון המקומי "היום" (ב-20 בספטמבר 1933). ניתן לראות במודעה שנוי וכהן בחרו להדגיש את הפרופסיונליות שלהן על פני העובדה שמדובר בגן דתי. הבחירה להבליט את העובדה שהוכשרו בגרמניה ושהגן יפעל על פי "השיטות המודרניות" יכולה להעיד על כך שהן האמינו שזה עשוי להיות "כרטיס הביקור" הייחודי של הגן בהשוואה לשאר הגנים הכלליים והדתיים שפעלו באותה התקופה.

איור 1: עיתון "היום" 20.09.1933

כעולות חדשות, סוגיית השפה העברית הייתה מכשלה עבור הייקיות הצעירות, שלא דיברו עברית או אידיש על בוריין, ואף על פי שקושי זה מועד למשבריות אצל מהגרים (רבהון, 2013), הוא לא הרתיע אותן כיוון שכל שבעת ילדי הגן דיברו שפות שונות והתקשורת בתחילת הדרך, התנהלה בעזרת תנועות ידיים.⁸ בהיעדר תמיכה כלכלית ממוסדת, נטלה על עצמה נוי את תפקיד גיוס כספי תרומות בארץ ובעולם. כספי התרומות ושכר הלימוד שימשו אותן להקמה ולתפעול של הגן הראשון ושל אלו שבאו בעקבותיו. כך הצליחה נוי לגייס תרומה משמעותית מהפרדסן ארטן זייץ שבאמצעותה שכרו השתיים דירת שלושה חדרים ברחוב בלפור בעיר שאפשרה להן להמשיך את פעילות הגן גם בחורף (שטיינברגר, 2013).

השמועה על גן הילדים הדתי של הגנות היקיות, המשכילות והמדופלמות עשתה לה כנפיים וכיתת הגן התמלאה במהירות. בט"ו בשבט תרצ"ד (31 בינואר 1934), לאחר שבע שנות אירוסין, נישאה נוי למרדכי בעיר העתיקה בירושלים, כשאת הקידושין מסדר הרב יוסף צבי דושינסקי (תרכ"ז–תש"ט), אב בית דין של העדה החרדית (מאיר ואחרים, 2004). הם קבעו את ביתם בירושלים ואז החליטה נוי שהגיעה העת להתרחב ולהקים גנים נוספים. היא גייסה גנות שתחליף אותה ואת כהן בגן התל אביבי, ושתיהן עלו לירושלים. במקביל, הן כתבו על המיזם שלהן, לחברתן ללימודי ניהול מוסדות חינוך, יוכבד סגל, וגייסו אותה לרעיון "אוהל יעקב" כחצי שנה לאחר עלייתה של כהן, עלתה גם יוכבד סגל והצטרפה למפעל הגנים המתרחב (שטיינברגר, 2013).

איור 2: ראשית הגן – מימין שטפי כהן (תאריך משוער 1933–1934)

מציפורני היטלר למיזם הגנים המתרחב

יוכבד סגל לבית דויטש (1910–2006) נולדה בשנת תר"ע בדיסלדורף שבגרמניה והייתה הבת הרביעית והצעירה במשפחתה האורתודוקסית. בעוד שני אחיה הגדולים למדו בישיבות, סגל ואחותה למדו בבקרים בבתי ספר גרמניים ובשעות אחר הצהריים השלימו את השכלתן התורנית מפי מלמדים יהודים שנשכרו על ידי ההורים ולימדו אותן תנ"ך, עברית ומקצועות קודש נוספים, ובניגוד לנוי וכהן, שלטה בשפה העברית על בוריה (אורן ולקס, 2006). סגל, כמו חברתה כהן, למדה בבית ספר למנהלות בברלין, ואף עבדה במעון לילדים חולי שחפת בגרמניה. גם סגל העידה על עצמה שהחלטה לעלות לישראל נבעה ממניע ציוני, אך גם מכוח של "דחיה", בעקבות עלייתו של היטלר לשלטון בשנת 1933 והתחזקותה של האנטישמיות. אז החליטה משפחתה לעזוב את גרמניה ולעלות לישראל, בסיוע של נוי ושל קשריה באגודת ישראל שדאגו לסרטפיקטים.⁹ עם עלייתה, נפגשה סגל עם נוי וכהן בירושלים, שם היא ייסדה את הגן השני של "אוהל יעקב" ברחוב החבשים, הסמוך לשכונת מאה שערים. בעליית הגג של הבית הערבי ששכרו ממשפחת דג'אני המיוחסת, התגורר עולה חדש מגרמניה. חדר אחר שימש למגורי הגננות הרווקות,

9 ריאיון עם יוכבד דויטש-סגל, מייסדת, גננת ומנהלת ברשת "אוהל יעקב", ירושלים 2003.3.13, עמ' ג-ד (להלן ריאיון, סגל).

ואילו שאר חדרי הבית – שלושה חדרים גדולים, חצר פנימית קטנה עם באר מים וחצר חיצונית רחבת ידיים עמדו לרשות גן הילדים. הגן נפתח עם עשרה ילדים ולאחר זמן קצר התמלא, והיו בו שתי כיתות גדולות – האחת לבני גיל שלוש עד ארבע והשנייה לבני גיל ארבע עד שש (שטיינברגר, 2013). באותה התקופה, סבלו הגננות מהתנכלויות חוזרות ונשנות של תושבי מאה שערים הסמוכה, שחיבלו בגינת הירק שנשתלה בחצר הגן. ההתנגדות נבעה על רקע פעילותו של גן הילדים המעורב (בנים ובנות), וגם על התנהגותן ה"חופשייה" של הגננות הרווקות שנהגו להתנייד על אופניים ועל חמור (שטיינברגר, 2013). התנכלות זו מדגישה את הפיצול האידיאולוגי בתוך תנועת אגודת ישראל ואת ההבדלים ואת היחסים הסבוכים בין הזרמים שבתוכה באותה התקופה. הגננות המייסדות ייצגו את הזרם הגרמני הנאו-אורתודוקסי שצמח במערב אירופה ודגל בסינתזה שבין תורה עם דרך ארץ, ואילו הזרם הארץ-ישראלי ייצג גישה אורתודוקסית שמרנית, חשדנית ואף מתנגדת לתמורה ולרוחות מודרניות (שלם, 2007). לכן אנשי אגודת ישראל של גרמניה אימצו בחום את פעילותן החינוכית של הגננות, ארגנו לנוי, לכהן ולסגל סרטיפיקטים, ואף ביקרו מדי פעם את הגננות בגנים, כפי שתיארה כהן: "אגודת ישראל באו לראות, הם שמחו שיש דבר כזה [...] הם העריכו אותנו".¹⁰ עם זאת, עבור תושבי מאה שערים שייצגו את אגודת ישראל הארץ-ישראלית, היו הגנים המעורבים מגדרית ואופן התנהלותן החופשי של הגננות הרווקות, קריאת תיגר על ערך הצניעות החרדי (ריימן, 2014), וביטוי לאימוץ של ערכי החברה המקומית המודרנית והחילונית.

בשנת 1935 כשהגן בירושלים עבד בתפוסה מלאה ונהנה מאמונם של ההורים, חשו הגננות המייסדות שהגיעה העת להמשיך ולפתוח גן נוסף. סגל עברה לחיפה והקימה גן רשת שלישי בדירת שלושה חדרים ברחוב פבזר 58 בעיר, ובשנת 1937 לאחר שנישאה ליהושע, תלמיד ישיבת חברון, העתיקה את מגוריה לקרית אתא. כהן, שנישאה בשנת 1935 לד"ר יונה כהן¹¹ לקחה על עצמה את ניהול הגן בירושלים. באותה השנה, 1935, חברת ילדות נוספת של נוי וכהן מקהילת פרנקפורט, איילה (זנגר) גרוסמן, נמלטה מגרמניה והצטרפה לשלוש המייסדות.

10 ריאיון, כהן, עמי ד.

11 ריאיון עם ורד כהן-לורנץ, בתה של שטפי בודנהיימר-בכר, ירושלים 9.6.2014 (להלן ריאיון, לורנץ).

איילה (לני) גרוסמן לבית זנגר (1909–1970), בת כיתתה וחברת נפש קרובה של נוי,¹² נולדה גם היא בפרנקפורט שבגרמניה. כנכדתו של הרב שמשון רפאל הירש, היא גדלה על ברכי השקפת העולם החרדית ליברלית ברוח תורה עם דרך ארץ. גם גרוסמן בנערותה הייתה פעילה ומדריכה בפלג הציוני של תנועת הנוער "עזרא". משבגרה יצאה ללמוד גננות בבית הספר העירוני בפרנקפורט ועבדה כגננת וכמנהלת בגן הילדים של הקהילה החרדית בעיר. בשנת 1935, שנתיים אחרי עלייתו של היטלר לשלטון, היא הצליחה להימלט מגרמניה, ובגיל 26 היא עלתה לארץ והצטרפה לחברותיה ב"אוהל יעקב" (נסים ומשאת-פניני, 1972). גרוסמן התיישבה בחיפה והשתלבה מיד כגננת בגן הילדים החדש. הביקוש לגן הדתי והפרוגרסיבי גדל, ובתוך זמן קצר התרחבה פעילותו שלוש כיתות נפרדות לילדים בגילים שונים. בהמשך פתחה גרוסמן, בעצה אחת עם נוי והשותפות, מעון לילדי האימהות העובדות. עם פתיחתם של גני רשת נוספים בעיר, הפכה גרוסמן למנהלת של כל גני הרשת בחיפה (שטיינברגר, 2013).

בשנות הארבעים פרשו כהן, סגל וגרוסמן מניהול גני "אוהל יעקב". כהן פרשה בשנת 1940 כדי לעשות לביתה, לדאוג לבריאותה,¹³ לסייע לאישה בפעילותו החינוכית ולהתמסר לגידול ילדיה הפרטיים.¹⁴ גרוסמן פרשה בשנת 1946 וסגל, בשנת 1948. נוי המשיכה להרחיב את חזונה עם גננות חדשות שהיא גייסה ממגוון מוסדות הכשרה בארץ. גם גננות דור ההמשך התמסרו לרעיון "אוהל יעקב" והובילו להרחבת מיוזם הגנים ולביסוס המסורות התורניות והחינוכיות שהטמיעו בהן הגננות המייסדות.

מחשבות מסלול מחדש: מגני "בית יעקב" לרשת "אוהל יעקב"

באפריל 1936, מיסדו נוי ושותפותיה את גני הילדים של הרשת בצורה פורמלית, ורשמו אותם בממשלת המנדט כאגודה ציבורית ללא מטרות רווח. במסמך התקנות שאושר על ידי מושל מחוז ירושלים, הן הציגו את מטרות האגודה:¹⁵

לשם השגת המטרה [...] מוטלת על האגודה: (1) לנהל ולפקח על גני ילדים ומעונות יום שנוסדו על ידי האגודה לפי רוחה של תנועת בית יעקב, (2)

12 ריאיון עם מיכל נוי-גולדברג, ביתה של יהודית נוי, רמת חן, 21.7.2003.

13 ריאיון, כהן, עמי' ה.

14 ריאיון, לורנץ, עמי' א.

15 תקנות גני הילדים ומעונות היום של "בית יעקב" שנשלחו למושל מחוז ירושלים, 28.4.1936.

עמ' ג, סעיף ז.

לייסד גני ילדים ומעונות יום בכל נקודות הארץ, (3) לפתח ולהדריך את החניכות של גני הילדים בעבודה מעשית ושיעורי לימוד בתוך האגודה, (4) ליצור אוירה של הבנה וסיוע לתנועת בית יעקב על ידי ארגון חוג של ידידים ועריכת מסיבות והרצאות.

בהמשך אותו המסמך, הן הגדירו את הקריטריונים לחברות באגודה: כל גנת אשר לפי רוחה ומעשיה עומדת על בסיס היהדות החרדית ואשר שרתה, משרתת או עומדת לשרת באחד מגני הילדים של בית יעקב או במעונות היום של בית יעקב – יכולה להתקבל כחברה באגודה.

ב-25 במאי 1938 חזרו הגנות המייסדות למושל ירושלים, ובמכתב רשמי הן ביקשו לשנות את שם האגודה מ"אגודת גני הילדים ומעונות יום **בית יעקב** בארץ ישראל", לשמה החדש – "אגודת גני הילדים ומעונות יום **אוהל יעקב**" בארץ ישראל¹⁶ לא ברור מהמסמכים אם מדובר בשינוי אידיאולוגי או פרגמטי, אולם לאור החשיבות שייחסה נוי לאוטונומיה שלה לצורך ניהול הגנים, נראה שמדובר בשינוי לצורך שימור האוטונומיה המקצועית. למרות שיוכן האידיאולוגי לאגודת ישראל, ביקשו הגנות המייסדות להתנתק מהשיוך הפוליטי. אימוץ השם "אוהל יעקב" ניתק את מפעל הגנים מהשיוך לזרם החרדי, ואיפשר לנוי ולחברותיה את האוטונומיה להתנהל לפי אמות מידה ערכיות ומקצועיות שאינן קשורות לזרם פוליטי מובחן. בתקופה שבה מערכת החינוך שימשה כלי פוליטי, וכל זרם שבה פעל על פי אידיאולוגיה מובחנת שהכתיבה את תוכניות הלימודים ואת בחירת הגנות, בחרו הגנות היקיות שלא להזדהות פוליטית כדי לשמר את האוטונומיה הדתית-חינוכית של הגנים שייחדה אותם משאר גני הילדים הדתיים והאחרים שפעלו באותה התקופה. למרות הקשר האישי שלהן לתנועת אגודת ישראל והזדהותן האידיאולוגית עם התנועה, כל המרואיינות שפעלו בגנים בתקופות שונות הדגישו את העובדה שהגן היה בלתי-מפלגתי, ולא הייתה להן כל מחויבות פוליטית.¹⁷ אוטונומיה זו אפשרה לנוי, לסגל ולגרוסמן להמשיך במלוא המרץ ולגייס גנות חדשות ללא התייחסות לשייכותן הפוליטית או לזרם המוסד שבו הוכשרו.

16 תרגום מאנגלית של מכתב מיי קיסלוב, מושל מחוז ירושלים, לעו"ד יוסף פרנק, יוני 1938.

17 למשל, ריאיון עם אלישבע רוזנהיים-רמון (1918–2021), גנת ומנהלת ברשת "אוהל יעקב", ירושלים 4.3.2003, עמ' 1 (להלן ריאיון, רמון); ריאיון רוט, עמ' ד, ח.

הקריטריונים המובילים בבחירת הגננות היו היותן דתיות שומרות מצוות, בעלות כישורים מקצועיים מתאימים, והחשוב מכולן – האישיות.¹⁸ [ההדגשות שלי, פ"ש]. בשנת 1942 ניצלה נוי את מעמדה הבלתי-מפלגתי של רשת הגנים ואת קשריה החברתיים והמקצועיים עם אנשי חינוך בתחום הגיל הרך ופנתה לחברתה שרה פאיאנס-גליק (1900–1976),¹⁹ מנהלת סמינר אשכולי החילוני בירושלים ואשת חינוך פורצת דגל לכשעצמה. בהמלצתה, היא גייסה שתי גנות צעירות דתיות ילידות גרמניה, שלא צמחו על מורשת אגודת ישראל, ושזה עתה סיימו את הכשרתן – חנה בלום קלנר (1919–1970) ואלישבע רוזנבאום רמון (1918–2012) (שטיינברגר, 2013). קלנר הקימה את הגן השני ברחוב אבן גבירול 20, וביחד עם רמון שהצטרפה שנה אחריה, הפך הגן למבוקש מאוד בשכונה ובסביבותיה. וכך תיארה אותו רמון: הגן הזה באמת מימש את כל השיטה המודרנית שלמדנו באשכולי ולאט לאט, מפה לאוזן זה עשה כנפיים ובאו אנשים. בהתחלה היו לנו רק בעיקר ילדים נצרכים ולאט לאט נוספו אלה מרחביה עד שבסוף אנשים עמדו בתור ולא יכלו להיכנס כי הגן היה מלא ואנחנו לא עברנו את המכסה.²⁰

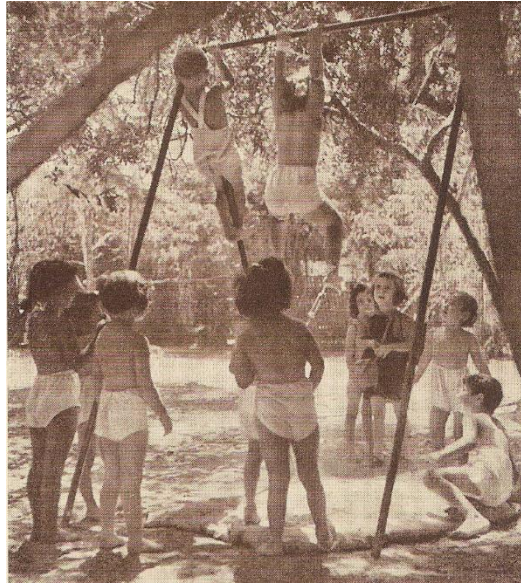
בהמשך, נשארה רמון בגן בירושלים, ואילו קלנר עזבה לחיפה ופתחה שם גן נוסף של הרשת בשכונת נווה שאנן. קלנר ורמון נשארו במשפחת "אוהל יעקב" וכעבור מספר שנים הפכו למנהלות של גני הרשת בחיפה ובירושלים (בהתאמה) ותרמו להתפתחות רשת הגנים (שטיינברגר, 2013). גננות נוספות הצטרפו במהלך השנים להגשמת חזון "אוהל יעקב", כמו חיה אדלר, פנינה גוטוילינג, ריקי גולדשטיין, אלישבע חריף, רות קלרמן וייס, זהבה רוט ורחל שמואלי²¹ שהטביעו את חותמן בתוך רשת הגנים, ובהמשך גם על מערכת החינוך הממלכתית דתית כולה.

18 ריאיון, רמון, עמ' ו.

19 ריאיון, רמון, עמ' א.

20 ריאיון, רמון, עמ' ב.

21 מסמך בכתב יד של רשימת המוזמנים בעלי התפקידים ברשת הגנים לטקס הענקת תעודת ההוקרה למר מרדכי נוי.

איור 3 : חצר גן "אוהל יעקב" בירושלים (מתוך מסמך פרסומי משנת 1943)

בשנת 1953 עברו חמשת גני הרשת בירושלים, בתל אביב, בחיפה וברמת גן לפיקוחו של אגף החינוך הממלכתי-דתי מכוח חוק חינוך ממלכתי. באותה השנה נוי ושאר חברות אגודת "אוהל יעקב" ניסחו מחדש את מסמך התקנות משנת 1936, ודייקו את ניסוח מטרות האגודה באופן הבא: "לשם השגת מטרות האגודה, מוטל עליה לנהל ולפקח על גני ילדים ומעונות יום שנוסדו על-ידי האגודה לפי רוחה של היהדות **הדתית** ושיטות **החינוך המודרני**, תוך **מגמה סוציאלית**" [ההדגשות שלי, פ"ש]. דיוק זה, שהתרחש במקביל לביטול שיטת הזרמים בחינוך, מחזק את הכיוון הפרגמטי שהובילה נוי לאחר פרישתן של חברותיה: כהן, סגל וגרוסמן. על אף שאידיאולוגית היא חשה את עצמה כשייכת לאגודת ישראל,²² ביטול החינוך הפוליטי וכניסתן של גננות מובילות חדשות שלא צמחו באגודת ישראל והזדהו עם זרמים דתיים אחרים, הובילו אותה להסרת העקבות הרשמיים האחרונים שקישרו את מפעל הגנים לאגודת ישראל. בכך היא הרחיבה את יכולת ההזדהות של דור הגננות החדש ושל הורי הילדים הפוטנציאליים עם רעיון גני "אוהל יעקב", תוך

שימור העקרונות התורניים, הפדגוגיים והסוציאליים שעליהם ביססה את הגנים. כך הציבה נוי בצורה ברורה את חזונה העדכני ששימש עמוד האש לאורו התרחבו גני הרשת עד לשנות השישים. נוי הוסיפה להיות הרוח החיה של מפעל הגנים המתרחב במבנה ארגוני מהודק. היא הייתה הסמכות הפרופסיונלית לצורך גיוס גננות והאחראית לגיוס הכספים שאפשר את פתיחתם ואת פעילותם של תשעת גני הרשת. כל מנהלת הייתה אחראית על גנים באזור אחר, ונוי עצמה ניצחה על גני הרשת, הקפידה לשמור על קשר הדוק עם הגננות ולהיות בקיאה בכל שינוי והתחדשות (שטיינברגר, 2013). בהיעדר תקצוב מפלגתי ובהמשך אף ממלכתי, נאלצו גני הרשת הפרטיים לדאוג בעצמם לתחזוקת הגנים, לרכישת ציוד מתאים ולתשלום השכר לגננות ולאנשי הצוות.²³ בשנים הראשונות לא נזקקו נוי ושותפותיה לתמיכה חיצונית, וגני הילדים התנהלו ללא גירעון "בזכות שכר הלימוד ששילמו הורים אמידים"²⁴ וכיסה על הגירעון בעקבות מתן ההנחות שניתנו לילדים ממשפחות מיעוטות יכולת. מן הראוי לציין, שמפעל הגנים נוהל על ידי נשים בהיבט המקצועי-פדגוגי, ואף בהיבט הכלכלי של גיוס הכספים וניהול החשבונות,²⁵ שהיה חריג באותה התקופה ונתפס כתחום גברי. רק בשלב מאוחר יותר התנדב יעקב אדלר, בן זוגה של הגננת חיה אדלר, וסייע לנוי בהתנדבות בניהול הכספים. הוא העיד על נוי ש"היא הייתה שנוררית ממדרגה ראשונה"²⁶ אך גם,

ראיתי אחר-כך שהעניינים יגעים. הם היו נותנים קבלות להורים על טופס קבלה של תרומה [...] הלכתי וסידרתי קבלות והוצאתי קבלות עם נייר קופי. אחר כך ביקשתי מההורים שייתנו 10 צ'קים במקום לשלם כל חודש. ייעלתי את המערכת בצורה שאפשר יהיה לעבוד משום שהם היו מאוד נחמדות וטובות, אבל לא מאורגנות במנהל.²⁷

ואכן כספי התרומות שגייסה נוי לאורך השנים מתורמים בארץ ומחוצה לה סייעו בשכירת מבנים חדשים ובאחזקתם. נוי והמנהלות הלהיבו את הגננות שהתגייסו לצבוע את קירות הגן, לשפץ את הריהוט ואף לערוך מגביות (גולדברג, סגל ורמון,

23 ריאיון, רמון, עמ' ב.

24 ריאיון עם חיה ויעקב אדלר, חיה הייתה גננת בגן השילוב בירושלים, ובעלה יעקב, היה פעיל באגודת "אוהל יעקב", ירושלים 27.5.2003, 22.7.2003, עמ' ט (להלן ריאיון, חיה ויעקב אדלר).

25 למשל בתכתובת רשמית עם מושל מחוז ירושלים בתאריך 28.4.36, עם ממונה מחוז ירושלים בתאריך 20.10.53 או בפרוטוקול ישיבת הוועד של אגודת "אוהל יעקב" בתאריך 16.05.61.

26 ריאיון, חיה ויעקב אדלר, עמ' ט.

27 ריאיון, חיה ויעקב אדלר, עמ' ה.

2004). כך למשל, בשנת 1954 רכשה אגודת "אוהל יעקב" בכספי תרומות, מכונית קייזר-פרייזר שאותה העמידה להגרלה בנשף שכל הכנסותיו יוחדו למימון פעילות הגנים.²⁸ מסוף שנות השישים נקלעו גני הרשת למצוקה כלכלית קשה שלא אפשרה את המשך פעילותם. מהתכתבויות בין הגננות לנוי, עולות בקשות חוזרות ונשנות לכסף לצורך שיפוץ מבנים, תיקון תקלות, קניית ציוד ועוד. במהלך שנות השבעים סגרה אגודת "אוהל יעקב" את כל גני הרשת, חלקם נמכרו וחלקם הועברו לידי הרשויות המקומיות (שטיינברגר, 2013).

תרומתן החינוכית לא הסתיימה עם סגירת הגנים, אלא המשיכה הרבה לאחר פרישתן. כהן המשיכה להתגורר בירושלים ובחרה לאמץ את האידיאל הנשי המסורתי ולגדל את ילדיה על פני עבודה מחוץ לבית (ריימן, 2014). בכך היא סייעה לבעלה ד"ר יונה כהן, מייסד בית הספר "חורב" בירושלים ומנהלו הראשון, עד לפטירתה בשנת 2003. עם זאת, נוי, סגל וגרוסמן המשיכו בהתפתחותן המקצועית ובעבודה מחוץ לבית, גם לאחר שהן הקימו משפחה. סגל הכשירה גנות בסמינר "בן נון" של המזרחי בחיפה, בסמינרים של "בית יעקב" בחיפה ובתל אביב וב"סמינר אפרתה" בירושלים. בעקבות פנינה ממשד החינוך היא הקדישה את חייה להשלמת מפעל איסוף אגדות חז"ל ועיבודם לגיל הרך (חובב, תש"ס). היא ראתה ברכה בעמלה וסדרת ספריה "כה עשו חכמינו" תורגמה לשפות רבות והפכה לנכס צאן ברזל. בשנת 1990 זכתה בפרס "יקיר החינוך הדתי" ובשנת 2006 נפטרה בשיבה טובה (אורן וולקס, 2006).

28 מכתב ממר וייס, המחלקה למימון היבוא והיצוא אל המפקח על התעבורה במשרד התחבורה, הנדון: הקצבת מכונית קייזר-פרייזר למוסד "אוהל יעקב", 21.2.54.

איור 4: הגננת זהבה רוט בן "אוהל יעקב" בירושלים (1955)

עם פרישתה מגני "אוהל יעקב", המשיכה איילה גרוסמן לניהול גן הפועל המזרחי בחיפה, ובשנת 1946 הפכה לאחת מהמפקחות הראשונות של זרם המזרחי. בהמשך אף עבדה כמפקחת-מרכזת על גני ילדים במשרד החינוך. היא ריכזה את הסמינר לגננות של המזרחי בחיפה, ופיקחה על גני הילדים הממלכתיים דתיים. במאמרים הרבים שפרסמה העשירה גרוסמן את הספרות המקצועית של החינוך בגיל הרך עד לפטירתה בשנת 1970 לאחר התמודדות ממושכת עם מחלה קשה (ניסים ומשאט פניני, 1972). גם רבות מגננות הרשת המשיכו לתפקידי הנהגה בחינוך לגיל הרך בהוראה במכללות, בתפקידי פיקוח במשרד החינוך ובכתיבת מאמרים וחוברות הדרכה לגננות (למשל, רוט, 2021). נוי ניהלה את מפעל הגנים במשך כחמישים שנה והייתה ללא ספק המנוע של המיזם. אלה שעבדו במחיצתה ציינו את אישיותה המיוחדת, את אמונתה בצדקת הדרך, את כישרונה ואת מאור פניה, שסחפו את הגננות ואת המנהלות בתחושה של שליחות והתלהבות בעבודה. בכל שנות פעילותה לא קיבלה נוי שכר על עבודתה, ובכספים שקיבלה ממכירת הגנים הקימה קרן מלגות לסטודנטים נזקקים לחינוך בגיל הרך (שטיינברגר, 2013). נוי נפטרה בכ"א באדר תשמ"ב, ועל קברה במרומי הר הזיתים נכתב: "גמלה חסד לרבים ופעלה יובל שנים לחינוך ילדי ישראל שלא על מנת לקבל פרס" (נוי, 2004, עמוד 136). ארבע הגננות המייסדות של גני "אוהל יעקב", כמו גם שאר גננות הרשת, מהוות דוגמה ומופת להובלה נשית פורצת דרך. קורות חייהן ופועלן שזורים בקשר אמיץ עם

תולדות החינוך, ומשמישים אספקלריה לחינוך הדתי בגיל הרך בתקופת היישוב והמדינה.

"הרגשנו שזה מה שהיה חסר כאן"²⁹ – מאפיינים חלוציים בגני "אוהל יעקב" המאפיינים החלוציים של גני "אוהל יעקב" נוצרו מתוך השילוב הייחודי הבין-תרבותי שהציע לילדי הארץ באותה התקופה. שילוב זה הושפע מצומת המפגש שבו ניצבו הגננות המייסדות בבואן לארץ, בין תרבות המהגרים האירופאית והאורתודוקסית לבין תרבות הקולטים החילונית, העברית והארץ-ישראלית. ניתן לתאר מפגש זה באמצעות המודל הפסיכולוגי שניסח ג'והן ברי (Berry, 2001) המדגיש את הדילמה העומדת בפני המהגרים בין שימור תרבות הבית וערכיה ובין קבלת התרבות המקומית, שגם אם מערכת הערכים שלה דומה בעיקרה, סולם ערכיה שונה. יישוב הדילמה שמזמן המפגש הבין-תרבותי נגזר משני קריטריונים: הרצון לשמר את תרבות המקור, והרצון להיטמע בחברה החדשה ולקבל את התרבות הקולטת. מטריצת השילובים האפשריים יוצרת ארבע אפשרויות מפגש שונות: (1) השתלבות (אינטגרציה): שימור תרבות המקור ובו בזמן קבלת יסודות מהתרבות החדשה; (2) היטמעות (אסימילציה): נטישת תרבות המקור לטובת התרבות החדשה; (3) היבדלות (סֶפְרָצְיָה): שמירת תרבות המקור ודחיית התרבות החדשה; (4) שוליות (דחיקה לשוליים): נטישת תרבות המקור ודחיית התרבות החדשה. היכן ניתן למצב את הגננות המייסדות במפגש זה?

צומת המפגש שבין תרבות המהגרים לתרבות הקולטת מתרחשת עוד בנעורו על אדמות גרמניה, וכבר בשלב זה נראה שהן בוחרות ליישב את הקונפליקט שבין אורתודוקסיה למודרנה במודל אינטגרטיבי. חרף ההתנגשות עם ערכי האורתודוקסיה שעליהם חונכו, בוחרות הגננות בפעילות ציונית בתנועת הנוער עזרא ויוצאות לרכוש הכשרה מקצועית במוסדות שאינם יהודיים. אולם לצד אימוץ ערכים מודרניים של ציונות ומימוש עצמי, הן ממשיכות לשמר את תרבות המקור המסורתית, המאופיינת במחויבות עמוקה לעולם הדתי, שאותה הן גם מנחילות ברשת הגנים. נראה שהגננות המייסדות של "אוהל יעקב" מציגות דגם חלוצי של רב-תרבותיות, שהקדים את זמנו. בתקופה שבה אידיאולוגיית "היהודי החדש" ובהמשך גישת "כור ההיתוך" מושלות בכיפה, הן נוקטות גישה אחרת ומציגות חלוציות מסוג חדש. הן משמרות חלקים מתרבות המקור וערכיה, אך בו

בזמן גם מאמצות ערכים מהתרבות החדשה. הן מאמצות את גישת החינוך של תורה עם דרך ארץ שעליה גדלו, את החינוך לערכים של אסתטיקה ומוזיקה, אך בו בעת גם מנחילות בגנים את האידיאולוגיה הציונית ואת התרבות העברית. עם זאת, בניסיון ליצור אינטגרציה בין תפיסות ובין תרבויות שונות ולעיתים מנוגדות, לא מן הנמנע שיצופו גם קונפליקטים. אלה חייבו את הגננות לעשות התאמות ולתת פרשנות מחודשת לערכים הציוניים המקומיים כדי להתאים את ההקשר החברתי-תרבותי ופוליטי השולט בארץ, להקשר הדתי שממנו הן מגיעות ושבמרחבו הן פועלות. שילוב זה, על כל התאמותיו המקומיות, הצמיח מספר מאפיינים שהוטמעו בגני "אוהל יעקב", וייחדו אותם מגני ילדים אחרים, ובכללם גם גני הילדים החרדיים ואלה של זרם "המזרחי", שפעלו באותה התקופה.

חלוציות דתית וציונית

גני "אוהל יעקב" היו שונים מגני הילדים החרדיים של אותה התקופה, ובה בעת גם שונים מאלה החילוניים. מבחינה דתית, היו הגנים תבנית נוף מולדתם של המייסדות ועוצבו על בסיס הגישה הדתית-אידיאולוגית שעליה הן גדלו – גישתו של הרש"ר הירש. ראוי לציין שעמדתו של הרש"ר הירש לחינוך הייתה חלק מגישה רחבה יותר של התנועה הניאו-אורתודוקסית במערב אירופה, של יחס דו-ערכי למודרניזציה ולהשכלה כללית. הוא דגל בסינתזה שבין תורה עם דרך ארץ, והסתייגותו היחידה כלפי השכלה כללית כוונה רק כלפי רכישת השכלה רדודה חסרת זיקה לדת היהודית (ריימן, 2014). הרש"ר הירש ראה בחינוך האדם למוסריות מטרה בעלת חשיבות עליונה שיש להתחיל בה מוקדם ככל האפשר. הוא ייחס חשיבות רבה לדוגמה האישית של ההורים והמתנכים כי היא מאפשרת את העברת המסרים המוסריים לילד כבדרך אגב בהתנהלות היום-יומית. הרש"ר הירש דגל בחינוך אינדיבידואלי המותאם לנטיות האישיות של הילד. הוא התנגד לחינוך המסתגר כפתרון לסכנת החילון, והדגיש את חשיבות הרלוונטיות והמשמעות של החינוך למציאות החיים (פיקסלר, 2005).

נוי ושותפותיה אימצו גישה דתית פתוחה, סובלנית ואינקלוסיבית זו. הן התנגדו להתבדלות הדתית שאפיינו את גני הילדים החרדיים ולתיוג על רקע דתי, כפי שתארה כהן: "היה לנו את הפרינציפ לקחת כל ילד שרוצה גן דתי"³⁰ וסגל חיזקה את דבריה, בתארה שהן קיבלו "את כל הילדים שרצו להיכנס [...] היו ילדים

דתיים והיו ילדים לא דתיים".³¹ עם זאת, חלק בלתי נפרד מסדר היום בגן כלל תפילה וברכות שהושתנו על דוגמה אישית, ובימי שישי עסקו בקבלת שבת, בסיפורי התורה מפרשת השבוע, במצוות ובמנהגים הקשורים לשבת ולחגים (שטיינברגר, 2013). מהראיונות ומההתכתבות בין הגננות עצמן עולה שאף על פי שלא הייתה הנחיה ברורה כיצד מנחילים תורה ומצוות,³² נערכו דיונים מעמיקים בין הגננות לגבי דילמות חינוכיות הקשורות לחינוך הדתי ולשאלות מהותיות בדבר אופן יצירת אווירה דתית, מחויבות לקיום מצוות ולדרך הנכונה להַאָהִיב את סיפורי התורה, המדגישים את מסירותן הבלתי-מתפשרת לחינוך הדתי. דוגמה לכך היא הוויכוח שניטש בקרב הגננות ביחס לדרך הנכונה כיצד ללמד את הילדים תנ"ך. האם להיצמד לדברי התורה או לשלבם עם מדרשי חז"ל, ההכרעה, כך סיפרה כהן, התקבלה לפי שיקול דעתה של הגננת ולעיתים בעצה אחת עם בן זוגה.³³

אחת מהמסורות החלוציות שטבעו גננות הרשת בירושלים, ואומצה בהמשך בכל גני הילדים הדתיים של זרם המזרחי, הייתה חגיגת חג השבועות. בגן "אוהל יעקב" המירו את ההשתתפות המסורתית בתהלוכת הבאת הביכורים לבניין הקרן קיימת ששיקפה את התרבות העברית בארץ, בביקור אצל הרבנים הראשיים (הרב האשכנזי והספרדי). משם המשיכו לבית הכנסת המרכזי ישורון והראו לילדים את ספרי התורה, כפי שתיארה אלישבע רוזנהיים-רמון, גננת "אוהל יעקב" בירושלים משנת 1942 ובהמשך גם מנהלת הגן:³⁴

אנחנו הנהגנו דבר חדש כי כל הגנים הלכו לקק"ל ובנו שם מזבח גדול ואנחנו לא הלכנו לקק"ל, זה לא במקום בית מקדש ואנחנו לא מביאים את הפירות והירקות שלנו לפקידים של קק"ל, אלא הנהגנו ללכת קודם כל לבקר אצל הרבנים הראשיים. הלכנו שנה אחת לרב הרצוג ושנה אחת לרב ניסים ולרב עוזיאל. לא השתתפנו בכל הטקס של הבאת הביכורים, אלא הלכנו לבית הכנסת "ישורון" ומישהו הוציא את ספר התורה והראה לילדים. בענין הזה, היינו הראשונים בעיר שהלכו לבית הכנסת ושהלכו לרבנים הראשיים. בהתנהלות זו נטלו הגננות את המהות הדתית של החג כחג מתן תורה, מתרבות המקור האורתודוקסית, ושילבו אותה בחגיגת הביכורים האופיינית של תרבות

31 ריאיון, סגל, עמ' ד.

32 ריאיון, רוט, עמ' ג.

33 ריאיון, כהן, עמ' ה.

34 ריאיון, רמון, עמ' ד-ה.

ארץ היעד, תוך עריכת השינויים המתבקשים מההקשר החברתי-תרבותי שבו הן פעלו. כך, הדבק בין שתי התרבויות – האורתודוקסית והעברית – היה המפגש עם הרב האשכנזי ועם הרב הספרדי המבטאים את המציאות הארץ-ישראלית של קיבוץ הגלויות.

חלוציות חברתית

נוי שניחנה ברגישות סוציאלית, הייתה קשובה מאוד לצורכי הזמן והשעה, והחליטה לפתוח גם מעונות יום שישיעו לאימהות העובדות. מהלך זה תאם את התפיסה האידיאולוגית של התנועה הציונית ביישוב ובארץ, כפי שטענה מרגלית שילה (2013), כיוון שהקמת המעונות נועדה להעצמתן של הנשים כאימהות האומה, וכאמצעי לניכוס מוסד המשפחה על ידי התנועה הציונית שהציבה את הצמיחה הדמוגרפית של העם העברי כיעד מרכזי. מעונות היום בגני "אוהל יעקב" צוידו במיטות מתקפלות קטנות והועסקו מבשלות שהכינו אוכל חלבי בצידו המטבח הבסיסי. מעונות היום פעלו בגני הרשת הגדולים בכל הערים משעת בוקר מוקדמת ועד ארבע אחר הצהריים (שטיינברגר, 2013). רמון, גנת ומנהלת הגנים בירושלים סיפרה שבעת הצורך שימשו המעונות לאירוח של עולים חדשים וגם הוסבו לאולם חתונות. הכיבוד שהוגש שם כלל עוגיות ותפוזים ממטבח המעון (גולדברג, סגל ורמון, 2004).

המגמה הסוציאלית שהנחילה נוי בגנים באה לידי ביטוי באופנים נוספים שתאמו את צורכי השעה והמקום: ראשית, ילדי הגנים התקבלו מכל שכבות החברה היהודית, מכל הארצות ומכל השפות שהיו מיוצגות אז בארץ. התנאי היחיד היה שההורים יסכימו לחינוך דתי מובהק (גולדברג, סגל ורמון, 2004); שנית, נוי הנהיגה שכר לימוד פרוגרסיבי, ולפי עדותה של זהבה רוט, אחת הגננות: "היו ששילמו יותר, היו ששילמו פחות"³⁵, והיו ילדים, כפי שסגל העידה "שהתקבלו בלי תשלום"³⁶; שלישית, גן הילדים של "אוהל יעקב" בשכונת קטמון בירושלים הקדים את זמנו בכך שכבר בסוף שנות השישים שילבה הגננת אלישבע חריף ילדים עם לקוי שמיעה בתוך הגן הרגיל, וכל זאת בטרם נחקק חוק החינוך המיוחד (פלאוט, 2007). ממכתבי התודה הרבים שקיבלו הגננות עולה שגן הילדים המשלב הפך

35 ריאיון, רוט, עמ' ד.

36 ריאיון, סגל, עמ' ד.

למוקד השתלמות לתלמידות הסמינרים וזכה להוקרה מההורים, ממוסדות ההכשרה ומהפיקוח במיח"א [=מחנכי ילדים חירשים אילמים] (שטיינברגר, 2013).

חלוציות מקצועית ותרבותית

בהיבט המקצועי ניתן לראות כיצד שילבו הגננות המייסדות בין ערכי ארץ המקור לארץ היעד באופן התואם את המודל האינטגרטיבי של ברי (Berry, 2001). הגננות המייסדות לא נשענו על תוכנית לימודים כתובה, אלא הטמיעו את עקרונות החינוך הפרוגרסיבי שרכשו בגרמניה לתוך הוויית החיים בארץ, כפי שתארה כהן: "רצינו שהגן יהיה שייך לארץ ישראל".³⁷ סגל התייחסה לאחד מהעקרונות המנחים בגנים, וכך כתבה:³⁸

לא כתבנו מה שלימדנו, זה היה לנו ברור שהילדים צריכים לעשות מה שהם רוצים [...] למדנו לפי פרידריך פרבל מייסד גני ילדים, שילדים צריכים להיות עצמאיים לגמרי, אז היה הרעיון שילדים יודעים בעצמם הכי טוב מה שהם צריכים, כלומר לעשות מה שהם מבינים ומה שהם רוצים.

לאור גישתו של פרבל והרקע התרבותי שבו היא עצמה צמחה, הקפידה נוי שבגני הילדים של הרשת יחנכו לאסתטיקה ולמוזיקה, כולל שירי ארץ ישראל והאזנה לקונצרטים קלאסיים. רמון, גננת "אוהל יעקב" משנת 1942 ובהמשך גם מנהלת הגנים בירושלים, העידה על עצמה: "לא הייתי מקבלת גננת שלא ידעה לשיר".³⁹ כהן הוסיפה ותיארה כיצד שכנע אחיה את הוריה לשלוח את הפסנתר שלה מפרנקפורט בטענה: "למה אתם מחכים שהגרמנים יקחו אותו, עדיף לשלוח אותו לפלשתינה". הפסנתר אכן הגיע ונוי וכהן שכרו מנגנת ש"היתה באה ומנגנת לילדים את כל השירים הארץ ישראלים".⁴⁰

נוסף על כך, הקדישו הגננות זמן ללימודי טבע, לטיולים ברחבי הארץ ולטיפוח גינה בחצרות הגנים שבהן גידלו ירקות (גולדברג, סגל ורמון, 2004). ההקפדה על כך שילדי הגן יעבדו בגינת הירק ענתה הן על ערכי ארץ המקור הן על ערכי ארץ היעד, ובכך הדגימה את יישומו של המודל האינטגרטיבי בתוך הגנים (Berry, 2001). בעוד שפרבל טען שעבודה בגינה היא חיונית כאמצעי לפיתוח של מוסריות ואכפתיות כלפי האחר (דיין 2016), ייחסה התרבות המקומית לעבודה החקלאית

37 ריאיון, כהן, עמי ג.

38 ריאיון, סגל, עמי ג.

39 ריאיון, רמון, עמי ג.

40 ריאיון, כהן, עמי ה.

ערך מרכזי ביישום חזון היהודי החדש והפרחת הארץ (רייכל, 2008). כך, באין והתנגשות בין ערכי תרבות המקור ובין ערכי התרבות המקומית של ארץ היעד, שילבו אותם הגננות בגנים והתאימו אותם להוויית ארץ היעד.

רמון ורוט הדגישו את חשיבות פיתוח היצירתיות בגנים. רוט תיארה כיצד "נתנו לילדים לעסוק במים ובוץ שזה היה חשוב מאוד כי פעילות יצירתית היתה מאוד נחשבת בשעתו".⁴¹ רוט הוסיפה שלצורך פיתוח היצירתיות, הן "חיברו הצגות ופתחו בחצר הגן פינת גרוטאות וקיבלו הרבה צמיגים מאחד האבות שהיה בעל מוסך כדי שהילדים ייצרו כיד הדמיון".⁴² רוט ציינה עוד שלאחר שהגנים עברו תחת פיקוחו של החינוך הממלכתי-דתי,

תוכנית הלימודים היתה לפי מה שהעבירו ממשרד החינוך, רק שאנחנו בגן העברנו את התוכנית עם מימוש של השיטה של דקרולי שדגל בלימוד בדרך של עשייה. כל נושא שהועבר היה לו גם אספקט של למידה פעלתנית.⁴³ לסיכום, הפעלת גישתו של פרבל בגני "אוהל יעקב", ובהמשך גם גישות פרוגרסיביות נוספות שנכנסו לתוכניות ההכשרה המובילות, תרמה למוניטין של הגנים, וייחדה אותם משאר הגנים הדתיים שפעלו באותה התקופה, כרשת חלוצית המקנה לילד גם חינוך דתי-ציוני וגם חינוך פרוגרסיבי, כפי שתיארה זאת כהן: "במשך הזמן הרגשנו שזה מה שאנשים דורשים, שזה מה שחסר כאן, היינו באמת הראשונים".⁴⁴ סגל הוסיפה ותיארה את מוקד המשיכה של הגנים מנקודת המבט של ההורים המקומיים: "זה היה יחסית הגן הכי מודרני בארץ ישראל! כי הגנים הקודמים היו כולם לפי האופנה הישנה. גן כמו שלנו, זה היה חדש! ההורים השתדלו להכניס את הילדים לגנים שלנו, כי זה היה נחשב לאופנה החדשה".⁴⁵

חלוציות ניהולית מעצימה

בניגוד לפיקוח המפלגתי, שאכף את רצונו על הגננות בגנים הדתיים בזרם המזרחי, הנהיגה נוי גישה ניהולית מכוונת של מתן אוטונומיה מלאה לגננות בקביעת תוכניות הלימודים ובקבלת ילדים לגן, תוך הקפדה על חינוך בלתי-מפלגתי. מעבר ליד החופשית בבחירת התכנים, נוי ושותפותיה אף עודדו כל גננת לפתח את

41 ריאיון, רוט, עמ' ו.

42 ריאיון, רמון, עמ' ה.

43 ריאיון, רמון, עמ' ד.

44 ריאיון, כהן, עמ' ד.

45 ריאיון, סגל, עמ' ה.

כישוריה האינדיבידואלים ונתנה גיבוי מלא להחלטותיה בהתנהלות השוטפת. חיה אדלר, בוגרת בית המדרש למורים העברי הממלכתי על שם דוד ילין (שכונה סמינר בית הכרם) וגנת בגן הילדים בשכונת רחביה בירושלים סיפרה: "נתנו לנו חופש מעולה, זה משהו יוצא מן הכלל, מה שרציתי עשיתי וזה דבר מקסים. הייתי ילדה צעירה, בלי ניסיון והאמון הרב שהם נתנו בי היה נפלא".⁴⁶ זהבה רוט, גנת יתומה ניצולת שואה, בוגרת סמינר תלפיות, שהצטרפה ל"אוהל יעקב" בשנת 1955, תיארה באופן דומה את שנתה הראשונה כגנת צעירה בגן "אוהל יעקב" בירושלים: לגני "אוהל יעקב" הייתה מדיניות חינוכית ברורה, ולמרות זאת זכיתי לאוטונומיה, לעידוד רב ולהערכה על עבודתי. להפתעתי, ולעיתים אפילו לתדהמתי, מצאתי את יטה עומדת איתן והודפת כל מכשול ובעיה, ונותנת לי גיבוי ותמיכה שלא זכיתי להם מעולם (רוט, 2021, עמ' 83).

היד החופשית והגיבוי המלא שניתנו לגנות העצימה אותן ברמה האישית והמקצועית והייתה בבחינת הצהרת אמון בכישוריהן וביכולותיהן. אלה נטעו בגנות מוטיבציה ורצון להשקיע ולהצליח בתפקידן. מעבר לאוטונומיה תיארו גנות רבות את המסירות, את ההתלהבות מהעבודה ואת רוח הצוות ותחושת המשפחתיות החמה כמאפיינים את רוח "אוהל יעקב". נוי יצרה קשרים אישיים עמוקים עם הגנות והכירה בשם את בני המשפחה של הגנות שאף הם נרתמו לאחת לסייע למטרות "אוהל יעקב". דוגמה אחת לכך ניתן לראות בדבריה של זהבה רוט, כשתיארה את תחילת עבודתה כגנת צעירה בשנתה הראשונה בגן בשכונת רחביה שבירושלים, וכיצד הקשר, שהתחיל בצורה מקצועית, הפך עד מהרה לאישי ולמשפחתי:⁴⁷

ברגישותה הרבה, זיהתה [נוי] את בדידותי, על אף שניסיתי להסוותה. נעניתי לעיתים להזמנותיה לסעודות שבת, לימי חג ומועד. בפעם הראשונה בחיי מאז נעקרתי מבית הורי בילדותי, נמצאתי במסגרת משפחתית דתית, בעלת איכויות שטרם הכרתי, הכל מתוך אמונה עמוקה בקודשי ישראל, אהבת הארץ ואהבת האדם.

בהמשך אימצה נוי את זהבה רוט כבת, הובילה אותה לחופה, ואף הפכה לסבתא לילדיה לכל דבר ועניין.

46 ריאיון, חיה ויעקב אדלר, עמ' ז.

47 ריאיון, רוט, עמ' ט.

איורים 5–7: הגננות המייסדות:
למעלה מימין – שטפי כהן, למעלה משמאל – יוכבד סגל, למטה – איילה גרוסמן

סיכום

במאמר זה סקרתי את דמותן ואת פועלן של ארבע הגננות המייסדות של רשת גני הילדים ומעונות היום של "אוהל יעקב", ובחנו את ההיבטים החלוציים של מפעלן החינוכי. השקפת עולם חינוכית ויישומה הלכה למעשה, היא במידה רבה תוצר של אידיאולוגיה נתונה במקום ובזמן. בדילמת המפגש שבין תרבות המהגרים האורתודוקסית והאירופאית ובין תרבות הקולטים החילונית, העברית והמקומית קשה להפריד בין המרחב המקצועי לבין המרחב האישי של ארבע הגננות המייסדות של "אוהל יעקב". חרף העובדה שכולן צמחו בבתים אורתודוקסיים ששלטה בה תפיסת העולם החרדית של אגודת ישראל ברוח של תורה עם דרך ארץ, הן בחרו להתנתק מהפוליטיקה החרדית, אבל שימרו את תפיסת העולם הדתית ואת תרבות

הבית – תפיסה תורנית המאופיינת במחוייבות דתית עם פתיחות לערכים מודרניים של ציונות, השכלה כללית ומקצועית, והימנעות מקיצוניות מכל סוג שהוא (פיקסלר, 2005). הן הגשימו את חלומן הציוני והמקצועי והקימו רשת גנים דתית ומודרנית במונחים של אותה התקופה, ויצקו לתוכה את תפיסת עולמן הדתית, הציונית, החברתית והמקצועית שהייתה תקדימית בתחום החינוך הדתי לגיל הרך. מפועלן של הגנות בתוך מפעל הגנים ומחוצה לו עולה תמונה מורכבת שאיננה תואמת מודל הגירה אחד בלבד, אלא מצביעה על תנועה ממודל של אינטגרציה (Berry, 2001) למודל הסתגלותי מורכב יותר. בתחילת הדרך, התנהלות הגנות תואמת את מודל האינטגרציה שעליו הצביע ברי. כך, עוד בטרם עלייתן לארץ, אימצו הגנות את ערכי ארץ היעד בעיסוק בפעילות ציונית בתנועת הנוער וברכישה של השכלה מקצועית במוסדות כלליים. נוי וכהן אף עלו בגפן לארץ מתמהיל של מניע ציוני ומימוש עצמי מקצועי, התואם את ערכי הארץ החדשה. לצד זה, הן גם שימרו את תרבות המקור וערכיה בהתנהלותן הדתית היומיומית ובחשיבות שייחסו לדת בחייהן האישיים. גם במרחב המקצועי הקפידו ארבע הגנות להנחיל לילדי הגנים ערכים דתיים של תפילה, של חגים ושל פרשת שבוע, וכן ערכים כלליים של מוזיקה ושל אסתטיקה שאותם הן ינקו מתרבות המקור. לצד זאת, הן שילבו בגנים גם תכנים ופעילויות התואמות את האידיאולוגיה הלאומית המקומית של הקניית השפה העברית, עבודת כפיים בגינת הגן והקמת מעון כדי לסייע לאימהות העובדות.

ברם, המפגש בין התרבויות השונות יצר לעיתים קונפליקט שאיננו ניתן לגישור. לכן, עם השנים פיתחו הגנות גישה פרגמטית שחייבה אותן לעבד ולהתאים את הערכים, את הנורמות ואת התרבות העברית החדשה של ארץ היעד לתוך תפיסת העולם התורנית והערכית של ארץ המקור. תהליך ההתאמה הצמיח תת-תרבות חדשה, תרבות "אוהל יעקב", היונקת משתי התרבויות – המקור והיעד – אך גם מותאמת לנסיבות ולעיתוי היחודיים. התיאוריה של ברי איננה מציגה אפשרות לפתרון חדש הממזג בין ערכים מתנגשים תוך עיבודם והתאמתם מחדש התואמת את התנהלות גנות "אוהל יעקב". ניתן לשאול מודל מתאים יותר מהפסיכולוג הקוגניטיבי ברזונסקי (Berzonsky, 2008), שהציג תפיסה תיאורטית להתמודדות עם קונפליקטים בתהליך שלבי וליניארי של הטמעה (assimilation) והתאמה (accommodation). תהליך ההטמעה משלב מידע ותפיסות זהותיות חדשות לתוך מבנה הזהות הקיים. במצב של אי-התאמה בין המידע החדש לזה הקיים,

ובאנלוגיה, בין האידיאולוגיה והערכים של ארץ המקור לבין אלה של ארץ היעד, לא ניתן להטמיע את הערכים ואת התרבות החדשה כמות שהם לתוך האידיאולוגיה הקיימת. או אז יש צורך בתהליכי התאמה הנכפים מתוך ההקשר הסביבתי (Berzonsky et al., 2011; Szabo & Ward, 2015). כלומר, כאשר המפגש בין תרבות המקור לתרבות היעד יצר דיסוננס ערכי שאיננו ניתן לגישור, כמו למשל בציון חג השבועות בגני הרשת, נקטו הגננות גישה פרגמטית של יצירה חדשה, כזו שיונקת משתי התרבויות, אך גם שונה משתייהן ומותאמת לנסיבות המציאות. יצירה של תת-תרבות ומסורות חדשות חייבה אותן לשמור על אוטונומיה, להתנתק מפטרוני שתי התרבויות, אך גם לשלם מחיר כבד שהוביל לסגירת מפעל הגנים.

איור 8: יהודית נוי – הגננת המייסדת והעומדת בראש רשת "אוהל יעקב"

ביבליוגרפיה

- אורן, א' ולקס ע', (2006, 21 בספטמבר). **האישה והאגדה**. בשבע.
- <https://www.inn.co.il/news/560430>
- אלבוים דרור, ר' (1999). השורשים של מערכת החינוך בישראל. בתוך א' פלד (עורך). **יובל למערכת החינוך בישראל** (עמ' 21–37). משרד החינוך התרבות והספורט.
- אליאב, מ' (1987 תשמ"ז). גישות שונות לתורה עם דרך ארץ: אידיאל ומציאות. בתוך מ' ברויאר (עורך). **תורה עם דרך ארץ: התנועה, אישיה, רעיונותיה** (עמ' 45–55). אוניברסיטת בר-אילן.
- בן יעקב, מ' (תשע"ז). "כל עתידה של עבודתנו בארץ תלוי בשאלת הצלחת חנוך הבנות": ראשיתה של הכשרת מורות בחינוך הדתי לאומי בארץ ישראל, **דור לדור**, 42, 13–56.
- גולדברג, מ', סגל, י' ורמון, א' (2004). יהודית נוי (רוזנהיים) – לדמותה. בתוך מ' רוט (עורך). **מאמר מרדכי: מאמרים לפרקי אבות לע"נ מרדכי ויהודית נוי** (עמ' 88–91). משפחת גולדברג-נוי.
- דגן, מ' (2007). תרומת החינוך הממלכתי-דתי לחברה ולמדינה. בתוך ש' רוז (עורך). **מאה שנות חינוך ציוני דתי** (עמ' 489–503). תנועת המזרחי העולמית.
- דיין, י' (2016). המצאת גן הילדים: מפרדריך פרבל (1782–1852) לגן הילדים העברי. **במעגלי חינוך**, 6, 124–134.
- ולדן, צ' ושחורי-רובין, צ' (2018). **לא מבטן אלא מגן: תרומתם של גן הילדים והגננות להפצת הלשון העברית תרנ"ט–תרצ"ו**. אוניברסיטת בן-גוריון בנגב חובב, ל' (תש"ס). דרכה של יוכבד סגל בעיבוד אגדות חז"ל לילדים. **דרך אגדה**, ג, 203–242.
- חן, ע' (2015). **המשכיות ומפנה – מגרמניה לארץ ישראל: האורתודוקסיה המודרנית לנוכח האתגר הציוני**. הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- מאיר, י', פרנק, א', שוורץ, י' ושר, י' (2004). לדמותו של מרדכי. בתוך מ' רוט (עורך). **מאמר מרדכי: מאמרים לפרקי אבות לע"נ מרדכי ויהודית נוי** (עמ' 100–103). משפחת גולדברג-נוי.
- מרגלית שטרן, ב' (2013). מי יעזור לעזר כנגד? הבדלי מגדר במשפחות מהגרים יהודיות בארץ ישראל. בתוך י' עצמון ופי מורד-טלמון (עורכות). **נשים מהגרות בישראל** (עמ' 112–142). מוסד ביאליק.

- נוי, מ' (2004). מכתב הפרידה והצוואה של מרדכי נוי. בתוך מ' רוט (עורך). **מאמר מרדכי: מאמרים לפרקי אבות לע"נ מרדכי ויהודית נוי** (עמ' 136). משפחת גולדברג-נוי.
- נסים, ר' ומשאט פניני, מ' (1972). איילה גרוסמן – ביוגרפיה קצרה. בתוך א' וסרטייל (עורך). **גן הילדים בעבודתו** (עמ' 9–11). משרד החינוך והתרבות.
- סיטון, ש' (2014). חינוך ותרבות בגיל הרך ביישוב: בנייתה של תרבות ילדים חדשה. **זמנים**, 72, 44–56.
- שישל, א' ובר-זיו לוי, מ' (2019). תרומתן של נשות העליה הראשונה לבנית קהילת דוברי עברית בראשון לציון. **קתדרה**, 169, 75–108.
- סנפיר, מ', סיטון, ש' ורוסו-צימט, ג' (2012). **מאה שנות גן ילדים בארץ ישראל**. מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות.
- פיקסלר, י' (2005, 15 במאי). **החינוך הביתי במשנתו של הרש"ר הירש**. דעת. <https://www.daat.ac.il/daat/chinuch/harashar/shaar-2.htm>
- פלאוט, א' (2007). **מה נשמע? ההיסטוריה של מסגרות החינוך לתלמידים עם ליקוי בשמיעה בישראל 1932–2005**. מכון מופ"ת.
- רבהון, ע' (2013). היבטים מגדריים של עלייה וקליטה בישראל 1948–2005. בתוך י' עצמון ופי מורד-טלמון (עורכות). **נשים מהגרות בישראל** (עמ' 143–174). מוסד ביאליק.
- רוט, ז' (2021). **זהבה רוט לבית ברודמן; ילדה של אף אחד**. משפחת רוט.
- רייכל, נ' (2008). **סיפורה של מערכת החינוך הישראלית: בין ריכוזיות לביזור, בין מוצהר לנסתר, בין חיקוי לייחוד**. מכון מופ"ת.
- רייכל, נ' (2017). מקומה של הכשרת המורים והגננות בבניית התרבות העברית-לאומית. **עיונים בחינוך**, 15–16, 39–68.
- ריימן, ל' (2014). **"בית יעקב לכו ונלכה..." ההכשרה להוראה של הסמינרים ה'חרדים' למורות במדינת ישראל: שורשים ותמורות**. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה. אוניברסיטת בר-אילן
- ריימן, ל' (2017). שינויים ותמורות בהכשרת מורות בחינוך החרדי: יחסי גומלין בין המדיניות לבין "השדה" במבט היסטורי ועכשווי. **חקר החברה החרדית**, 4, 1–27.
- שחורי רובין, צ' (2002). גנות עבריות בתקופת העלייה הראשונה והשנייה. **דור לדור, יט**, 115–194.

- שחורי רובין (2018). גנות עבריות: חלוצות בשדה החינוך העברי בתפוצות הגולה. **מסכת, יד**, 181–220.
- שטיינברגר, פי (2013). "חשבנו על תכנית בתוך האווירה של ארץ ישראל" – גני אהל יעקב: רשת הגנים הדתית-ציונית הראשונה בארץ ישראל (1933–1978). **דור לדור, מד**, 289–325.
- שילה, מי (תשע"ד). נשים, מגדר ותולדות היישוב היהודי בארץ: הישגים ויעדים. **קתדרה**, 150, 121–154.
- שילה, מי (2020, 10 ביוני). **נשים בונות אומה: הפרופסיונליות העבריות בארץ ישראל המנדטורית** [הרצאה]. "הרצאה מהכורסא": סדרת הרצאות מקוונות. יד יצחק בן צבי. https://youtu.be/i-pwFkKQ_D8?si=OhF8aJcdpRfqAwhv
- שלם, חי (2007). **עת לעשות להצלת ישראל: אגודת ישראל בארץ-ישראל לנוכח השואה 1942–1945**. מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות.
- Berry, J. W. (2001). A psychology of immigration. *Journal of Social Issues*, 57 (3), 615–631. <https://doi.org/10.1111/0022-4537.00231>
- Berzonsky, M. D. (2008). Identity formation: The role of identity processing style and cognitive processes. *Personality and Individual Differences*, 44 (3), 645–655. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2007.09.024>
- Berzonsky, M. D., Cieciuch, J., Duriez, B., & Soenens, B. (2011). The how and what of identity formation: Associations between identity styles and value orientations. *Personality and Individual Differences*, 50 (2), 295–299. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2010.10.007>
- Szabo, A., & Ward, C. (2015). Identity development during cultural transition: The role of social-cognitive identity processes. *International Journal of Intercultural Relations*, 46, 13–25. <https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2015.03.019>